

УДК 930.2:[351.746.1:341.76](47:437)“185/1968”

ЗА ЛАШТУНКАМИ “ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ”: ПЕРЕГОВОРИ СЛУЖБОВЦІВ РАДЯНСЬКИХ І ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ У СВІТЛІ ЗВІТНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ КДБ УРСР (весна–літо 1968 р.)

Іван ПАТРИЛЯК

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра новітньої історії України,
вул. Володимирська 60, 01033, Київ, Україна

У статті розкриваються переговори офіцерів чехословацьких органів державної безпеки з представниками Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР, що відбувались весною–влітку 1968 р. Під час підготовки статті використано повідомлення КДБ, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Контакти між співробітниками Державної безпеки ЧССР і КДБ УРСР відбувалися: а) за вказівкою офіційної влади з Праги; б) за вказівкою опозиційних до влади консервативних кіл керівництва чехословацької спецслужби; в) з власної ініціативи окремих офіцерів. Інформацію, яку передавали чехословацькі офіцери держбезпеки, можна поділити на два типи – заспокоююча, покликана втримати СРСР від втручання; безвихідна – покликана спонукати СРСР до активного втручання в чехословацькі справи. Оскільки на зустрічах із представниками КДБ переважали консервативно/реакційно налаштовані чехословацькі офіцери, можна припустити, що вони домінували в спецслужбі цієї держави. Як учасники масових репресій 1948–1953 рр., ці люди, насамперед, переживали про власну долю, остерігаючись можливої кримінальної відповідальності за протиправні діяння у минулому. Тому, у їхніх зверненнях до КДБ нерідко обговорюється тема надання притулку на території СРСР у випадку загострення ситуації у ЧССР.

Ключові слова: “Празька весна”, Чехословаччина, Комітет державної безпеки, спецслужби.

Сказати про те, що демократичні зміни в Чехословаччині, які увійшли в історію під красивою назвою “Празька весна”, налякали керівництво СРСР – це не сказати нічого. Упродовж місяців тема Чехословаччини була “топ проблемою” для всемогутнього Комітету державної безпеки СРСР. У Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) “осіли” тисячі сторінок із донесеннями про настрої населення ЧССР, про реагування мешканців СРСР і УРСР на події у ЧССР, про пленуми Компартії Чехословаччини, про нову програму чехословацьких комуністів, про зміст радіо і телепередач, які виходили в ЧССР, поведінку чехословацьких туристів, про зміст листів, які потрапляли з ЧССР до СРСР тощо. У Кремлі (а, відтак, і в ЦК КПУ) чітко усвідомлювали – будівництво чехами та словаками якогось нового (не радян-

ського) типу соціалізму означає початок дуже швидкого краху всієї системи “світового соціалізму”. Те, що ці фобії не були банальною параноєю “вождів” підтвердили події, які розгорнулися в 1985–1991 рр., коли спроби реформування радянський соціалізм завершилися його цілковитим колапсом.

Очевидно, що серйозність наслідків спроби обрати “власний шлях” усвідомлювали і “батьки” суспільних трансформацій у Чехословаччині. Ще свіжими у пам’яті були результати угорського експерименту 1956 р., тому можливого бруталного втручання з боку Москви чехословацькі реформатори намагалися запобігти всіма доступними способами.

Як видається, одним із каналів, через який чехословацька влада відправляла в Москву “позитивні заспокоїливі сигнали”, були місцеві спецслужби, котрі організували цілу низку неофіційних розмов із представниками радянського КДБ. Одночасно, як випливає з джерел, з кадебістами зв’язувалися також представники консервативного і, навіть, реакційного крила чехословацької держбезпеки, які, будучи задіяними в масових репресіях 1940-х – 1950-х рр., намагалися повернути в країну “соціалізм сталінського типу”. На думку про те, що такі розмови відбувалися без санкцій з Праги, свідчить той факт, що “чехословацькі друзі” – реакціонери у низці звітів КДБ залишаються анонімними.

Нам вдалося виявити в фондах ГДА СБУ 12 звітів про неофіційні спілкування між представниками радянських і чехословацьких “органів”, які мали місце від березня до липня 1968 р. Всі зазначені документи готувалися для потреб ЦК КПУ і були підписані безпосередньо керівником КДБ УРСР Віталієм Нікітченком або його заступником – Серафимом Крикуном. В усіх випадках, керівник КДБ УРСР стверджував, що ініціаторами зустрічей були “чехословацькі колеги”.

Перший звіт, датований 22 березня 1968 р., містить інформацію про три зустрічі, які мали місце 19 – 20 березня в Ізмаїлі, Одесі та на радянсько-чехословацькому кордоні в Закарпатті (точне місце не вказане)¹.

Треба відзначити, що кадебісти одразу ж безпомилково ідентифікували мету цих розмов: *“Нам видається, що вказані зустрічі чехословацьких друзів з представниками органів держбезпеки України здійснені у відповідності до вказівок з Праги з метою передати через наші канали відповідним інстанціям інформацію заспокоюючого характеру”*².

Отже, перший контакт відбувся 19 березня 1968 р. у м. Ізмаїлі на Одещині. Представник “чехословацького фрахту в Ізмаїлі” Мартин Магдал, з власної ініціативи, попросив про зустріч з місцевим керівником КДБ УРСР. Інформація, яку М. Магдал надав “керівному співробітнику КДБ” полягала в запевненнях, що дружба між ЧССР та СРСР і двома компартіями є непорушною;

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 16, спр. 970, арк. 235–239.

² Там само, арк. 239.

що ЧССР залишається віддана ідеям соціалізму; що демонстрації, які мають місце в країні, слід сприймати як нормальний демократичний процес, викликаний невірним керівництвом з боку Новотного та його оточення; що після усунення Антоніна Новотного від влади і виправлення всіх “перекосів” його доби ситуація заспокоїться і стабілізується³.

Проте, на розмові з ізмаїльським кадебістом М. Магдал не заспокоївся і 20 березня він уже “напросився” на прийом до “іншого керівного співробітника КДБ” в Одесі⁴. На цій зустрічі М. Магдал повторив основні тези попередньої розмови, але додав суттєві деталі – конкретизував інформацію про “швидке відсторонення” А. Новотного, тобто про його усунення зі складу ЦК Компартії Чехословаччини (КПЧ); про надання Раді міністрів ЧССР автономності від ЦК КПЧ у справі прийняття господарських рішень; про перегляд справ репресованих у 1950-х рр. і відповідні кадрові зміни в прокуратурі та МВС; про втечу за кордон секретаря парткому Міністерства національної оборони⁵.

Інформація про зустрічі та розмови з М. Магдалом були вміщені наприкінці ширшого, основного звіту, про події, які мали місце 20 березня на радянсько-чехословацькому кордоні. Того дня керівник Управління МВС ЧССР у Східнославацькому краї полковник Ян Маєр та його заступник із громадської безпеки, відповідальний за роботу поліції, підполковник Людвік Коваль⁶ зустрілися з начальником Управління КДБ УРСР на Закарпатті полковником Анатолієм Жабченком, керівником МВС у Закарпатської області полковником Михайлом Ляльком і начальником 27 прикордонного загону КДБ майором Олександром Романенком⁷.

Зустріч, за словами звітодавця, відбувалася “в теплій та дружній обстановці”⁸ полковник Маєр поінформував своїх візаві про ситуацію, яка склалася в Чехословаччині. Він, зокрема, повідомив, що “у зв’язку з рішенням про демократизацію внутрішнього життя, в ЧССР розгорнута широка дискусія під час якої виявляються численні недоліки, критикуються окремі керівні працівники й посадові особи”⁹. За словами Маєра, рішення про початок демократизації було свідомим вибором з боку керівників КПЧ, метою якого є усунення наявних у країні недоліків. Дискусії мали тривати до завершення роботи Пленуму ЦК КПЧ, який планувався на 28 березня 1968 р., після чого, за запевненнями чехословацького полковника, “ці дискусії будуть згортатися”¹⁰. Тобто, першим повідомленням, яке мали зафіксувати кадебісти,

³ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 970, арк. 238.

⁴ Там само.

⁵ Там само, арк. 238–239.

⁶ Детальні біографії Я. Маєра та Л. Ковалю див: <http://shieldandsword.mozohin.ru/soyuznik/cz/personnel/>

⁷ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 970, арк. 235.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 970, арк. 235–236.

стало запевнення в контрольованості і швидкоплинності змін, розпочатих в ЧССР, що, очевидно, на думку Праги, мало заспокоїти Кремль.

Подальші інформації, скоріш за все, жодного заспокоєння в радянських кагебістів не викликала. Так, полковник Я. Маєр наголосив на тому, що проти А. Новотного існує серйозна опозиція в ЦК КПЧ, яка усуне його від влади на пленумі, якщо він сам не складе з себе повноважень. Також чехословацький полковник передбачив відставку міністра оборони країни, розділення міністерства внутрішніх справ і відомства безпеки з одночасним призначенням на посади їхніх керівників цивільних осіб¹¹. Полковник Я. Маєр також “злив” радянській стороні інформацію про “складне становище” в якому перебувають співробітники спеціальних служб і прокуратури через масштабну критику в ЗМІ їхньої діяльності¹². Але найголовніша “крамола”, почута кагебістами, полягала в тому, що чехословацькі спецслужби будуть займатися винятково “боротьбою проти іноземних розвідок”, а “боротьба з ворожими елементами всередині республіки не буде входити в сферу діяльності служби безпеки”, що призведе до скорочення штатів¹³. Полковник Я. Маєр повідомив: *“широка чекістська робота по молоді, творчій інтелігенції, по церковній лінії і т. п. проводиться не буде, бо в цьому вбачається порушення принципу демократичного суспільства, займатися будуть лише окремими особами, у випадку отримання щодо них конкретних оперативних даних. Також передбачається обмеження використання оперативної техніки та зовнішнього спостереження”*¹⁴. А потім додав, що в ЧССР буде заборонена цензура і скасована відповідальність за публікації, радіо- й телепередачі тощо¹⁵.

На нашу думку, подібні “одкровення” від чехословацького колеги мали суттєво стурбувати службовців КДБ, для яких тотальний контроль за суспільством, підслуховування, люстрація кореспонденції, цензурування, постійний нагляд за “підозрілими” громадянами становили фундамент їхньої влади над гігантської країною. Для них було очевидним, що подібних “експериментів” категорично неможна допустити в державах “народної демократії”.

Як загрозу для майбутнього СРСР могли розглядатись також наміри чехословацького уряду децентралізувати країну і надати реальну владу двом складовим федерації – Чехії і Словаччині, утворити угорську й українську автономії, зберігши за центральним урядом лише міністерство оборони, фінансів та іноземних справ¹⁶. Очевидно, що ці загрози чітко усвідомлювали чехословацькі офіцери, які постійно наголошували на тому, що всі зміни носять “внутрішній характер” (тобто не будуть “експортуватися” в інші держави со-

¹¹ Там само, арк. 236.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само, арк. 237.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

ціалістичного табору), контролюються компартією та особисто Александром Дубчеком, який є “великим другом Радянського Союзу”, налаштований на “скріплення дружби з СРСР у всіх напрямках” і користується великим авторитетом і популярністю серед робітників та молоді Чехословаччини¹⁷.

Наступна зустріч керівників обласного управління КДБ УРСР на Закарпатті з чехословацькими колегами мала місце через неповні два тижні – 1 квітня 1968 р. У звіті від 4 квітня, підписаному заступником Голови КДБ УРСР С. Крикуном, зазначалося, що ініціаторами перемовин були заступник керівника УМВС у Східнославацькому краї Ондрей Довіна та начальник відділу цього ж управління Ян Гануляк¹⁸. Обоє співрозмовників мали тісні взаємини з радянськими спецслужбами, навчалися в 1950-х рр. у Вищій школі КДБ СРСР¹⁹. Очевидно, що вони настільки сильно були “інтегровані” в систему радянського КДБ, що їхні імена були позначені в звіті русифікованими варіантами ініціалів: А[ндрей] замість О[ндрей] та И[ван] замість Я[н]²⁰.

Читаючи звіт від 4 квітня 1968 р. складається стійке враження, що підполковники О. Довіна та Я. Гануляк належали до прорадянського, консервативного крила чехословацьких спецслужб (на цю думку також наштовхує інформація про їхні стрімкі кар’єри після радянської окупації 1968 р.). Ці офіцери привезли в Ужгород “послання” не від партійного керівництва, а від очільників контррозвідувального управління МВС ЧССР, про що О. Довіна заявив на початку зустрічі²¹.

Суть інформації, переказаної чехословацькими підполковниками, зводилась до того, що після періоду послаблення державної і партійної влади, силових структур ЧССР у січні – середині березня 1968 р. відбувається поступове відновлення контролю над ситуацією. КПЧ поступово долає своїх ідеологічних опонентів – “праві сили” (орієнтовані на “Захід і відновлення буржуазного ладу”) та “демагогічні, декласовані елементи”²². “Правоопортуністичні” елементи, на думку, О. Довіни та Я. Гануляка, мали деяку підтримку серед рядових і керівних членів КПЧ, а також у середовищі студентів та інтелігенції, через що реальною була загроза “зіштовхування країни вправо”²³. Ця загроза посилювалася повною втратою контролю над ЗМІ, так, що навіть партійна газета “Руде Право” публікувала матеріали, які суперечили “лінії ЦК КПЧ”²⁴.

¹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 970, арк. 237–239.

¹⁸ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 971, арк. 18.

¹⁹ Детальні біографії О. Довіни та Я. Гануляка див: Matej Medvecký, Jerguš Sivoš, Peter Jašek, *Following the Footsteps of Iron Felix. The state security in Slovakia 1945–1989*. (Bratislava: Ústav pamäti národa, 2012), 178–179.

²⁰ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 971, арк. 18.

²¹ Там само.

²² Там само, арк. 19–20.

²³ Там само, арк. 20.

²⁴ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 971, арк. 18.

Очевидно, що чехословацькі спецслужбовці добре володіли інформацією про настрої населення і про зменшення лояльності громадян до комуністичного режиму, який, очевидно, упав в рази. Це, зокрема, позначилося на вербуванні органами держбезпеки таємної агентури. Якщо в 1967 р. держбезпека ЧССР змогла зареєструвати 11 тис. 603 своїх агентів, то в 1969 р. ця цифра впала до 5 тис. 963 осіб²⁵. Небажання співпрацювати з “органами” була чітким свідченням недовіри громадян і втрати ними страху перед владою.

О. Довіна та Я. Гануляк запевнили своїх співрозмовників, що на початок квітня 1968 р. вдалося стабілізувати настрої студентів, із якими активно “попрацював” новий член Президії ЦК КПЧ, раніше репресований Йозеф Сморковський* (колишній міністр водного і лісового господарства, новообраний голова Національних зборів ЧССР)²⁶.

Представники чехословацьких спецслужб зробили ще декілька надзвичайно важливих заяв: вони поскаржились на високу концентрацію в Празі західних журналістів (210 осіб); вказали на підвищену активність американських військ на території ФРН, біля кордону Чехословаччини; продемонстрували невдоволення статтями про події у ЧССР, які публікувалися в НДР та Угорщині (наголосивши, що ці країни і їхні правлячі партії, на відміну від СРСР, втручаються у внутрішні справи Чехословаччини); без особливого ентузіазму охарактеризували свого ймовірного майбутнього керівника, претендента на посаду міністра внутрішніх справ ЧССР Костеланського і висловили невдоволення нерівноправним становищем словаків у Чехословацькій федерації²⁷.

Проте, найголовнішим, на нашу думку, було висловлювання про ймовірну поведінку спецслужбістів у випадку загострення ситуації:

“У зв’язку з тим, що з Праги могли надійти в крайове управління накази та розпорядження, які б виражали інтереси угруповань або окремих осіб, керівники управління внутрішніх справ між собою обговорювали це питання і вирішили, що вони будуть виконувати накази та розпорядження, які виражатимуть волю КПЧ. Товариші Довіна і Гануляк заявили, що органи національної безпеки не виключали можливості збройної боротьби і були до неї готові. Особисто вони та їхні колеги, перебуваючи неподалік кордону СРСР, почуваються краще, ніж співробітники органів національної безпеки в центральних, а особливо в західних регіонах країни”²⁸.

Заява начебто стосувалася подій січня – березня 1968 р. (тобто подана в минулому часі), однак, в ній чувся чіткий натяк на бажання консервативно-

²⁵ Medvecký, Sivoš, Jašek, *Following the Footsteps of Iron Felix. The state security in Slovakia 1945–1989*, 111.

* В документі Йозеф Сморковський (чес. Josef Smrkovský) помилково названий Сміховським (рос. Смиховский).

²⁶ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 971, арк. 21.

²⁷ Там само, арк. 21–23.

²⁸ Там само, арк. 22.

го крила чехословацьких спецслужбовців отримати “захист” та “інтернаціональну допомогу” від радянського КДБ у випадку загострення ситуації.

Через шістнадцять днів після зустрічі з “товаришами” Довіною і Гануляком, а саме – 17 квітня 1968 р., кадебісти мали другу розмову з відомим нам за першим звітом, полковником Я. Маєром і його заступником підполковником Л. Ковалем. Переговорниками з радянського боку, як і під час першої зустрічі 20 березня, виступили начальник Управління КДБ в Закарпатській області полковник А. Жабченко й начальник 27-го прикордонного загону, уже не майор, а підполковник О. Романенко. Спілкування мало місце на “радянсько-чехословацькому кордоні”, а звіт про подію підготували для ЦК КПУ 24 квітня 1968 р.²⁹

Цікавою є структура звіту про подію, яка відображає ставлення кадебістів до почутого та сприйняття ними інформації. На початку повідомлення вказувалося, що полковник Маєр і підполковник Коваль запевнили своїх візаві в позитивних змінах, які відбулися після березнево-квітневого пленуму КПЧ, що “*події розвиваються у відповідності до задумів ЦК КПЧ*”, скорочується кількість “демагогічних заяв” у ЗМІ тощо³⁰. Однак, схоже, що ці запевнення зовсім не справили враження на радянських функціонерів, які подали їх у звіті як абсолютно не варту уваги преамбулу, не аналізуючи, і не коментуючи, демонструючи цим розуміння того факту, що чехословацькі колеги просто виконують завдання із “заспокоєння” радянської сторони. Однак далі, після преамбули, розміщені рубрики під загальною назвою “*деякі відомості, які являють собою, на нашу думку, певний інтерес*”³¹. Кадебістів зацікавили вісім фрагментів розмови, які вони детально виклали на чотирьох сторінках машинопису.

Найперше радянських спецслужбовців занепокоїли відомості про те, що новий уряд ЧССР і ЦК КПЧ мають намір взяти велику грошову позику. При цьому, серед ймовірних кредиторів розглядаються не тільки СРСР, але й США, Західна Німеччина, Італія та країни Бенілюксу. Чехословацьке керівництво, яке, начебто, мало намір вести консультації з Москвою, все ж схилилося до отримання кредиту від держав Бенілюксу³². Такий розвиток подій, безперечно, був не тільки важким ударом по іміджу “соціалістичного табору” та його економічних спроможностей, але й ніс в собі загрозу виходу Праги з-під економічного контролю й диктату Кремля, поступової переорієнтації чехословацької економіки на західноєвропейські фінансові й товарні ринки.

Другою шокуючою новиною стала інформація про те, що після подій, які відбулися в країні, на боці КПЧ не буде “механічної більшості” громадян, хоча лінія чехословацької Компартії, як запевняли Маєр та Коваль, і далі буде скерована на підтримку дружби та співпраці з СРСР, КНР і країнами

²⁹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 971, арк. 239.

³⁰ Там само, арк. 239–240.

³¹ Там само, арк. 240.

³² Там само.

соціалістичного табору³³. Насправді кадебістів і їх керівників у Москві мало цікавило куди буде спрямовано “генеральну лінію” КПЧ, а лише те, чи здатні Компартія забезпечити контроль над політичними процесами у країні.

Третє повідомлення, яке вразило кадебістів, стосувалося кардинальної зміни ролі КПЧ у житті країни і втрати нею адміністративних функцій:

“...партійний апарат (ЦК, крайкоми та окружки) тепер будуть значно менші за чисельністю, ніж раніше, так як методи партійної роботи не будуть носити суто адміністративного характеру (...) тепер партійне керівництво і вплив на економічне та культурне життя в країні буде здійснюватися тільки через існуючі партійні організації”³⁴.

Тобто, по суті, КПЧ відмовлялась від адміністративної функції, а її партійна вертикаль втрачала “одержавленість” і перетворювалась на звичайну партійну структуру “буржуазного типу”.

Наступна “загроза” вбачалась співробітникам КДБ у повідомленнях про запровадження внутрішньопартійного плюралізму та конкуренції у межах КПЧ. Я. Маєр і Л. Коваль, інформуючи А. Жабченка та О. Романенка про майбутні вибори членів крайкомів КПЧ, зауважили, що передбачається висунення “двох кандидатів на одне місце”³⁵.

Як важливий факт кадебісти відзначали те, що їхні співрозмовники висловили задоволення збільшенням кількості словаків у центральних державних і партійних інституціях та підтримали ідею реальної федералізації ЧССР³⁶. Схоже, що надання Словаччині абсолютно рівних прав із Чехією в межах федерації дуже непокоїло радянське керівництво, котре боялося перетворення оновленої Чехословаччини на реальний приклад “справедливого вирішення національного питання” для республік СРСР.

Шосте важливе повідомлення стосувалося підвищеного інтересу Я. Маєра та Л. Ковалю до того, як в СРСР сприйняли обрання на посаду президента ЧССР генерала Людвіка Свободи. Чехословацькі спецслужбовці характеризували генерала як людину популярну та відому серед громадян обох країн³⁷, що, очевидно, мало би гарантувати радянське невтручання у внутрішні справи ЧССР.

Останні два пункти найважливішої інформації стосувалися того, що частина інтелігенції вимагає поглиблених реформ, “більшої демократії” в обговоренні “недоліків” системи, що деякі партійні керівники єврейського походження виступають за підтримку держави Ізраїль на міжнародній арені, а також підготовки в ЧССР закону про реабілітацію осіб, незаконно репресованих

³³ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 971, арк. 240.

³⁴ Там само, арк. 240–241.

³⁵ Там само, арк. 241.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само, арк. 242.

у 1949–1953 рр.³⁸. Безперечно, суспільні очікування подальших реформ, зміна зовнішньополітичного курсу щодо країн Близького Сходу, вимоги реабілітації жертв політичних репресій не могли не турбувати радянське КДБ. Ймовірно, що “комітетчики” активно аналізували розвиток подій у ЧССР і моделювали вплив цього експерименту зі зміни соціалістичного ладу на радянських громадян. Тим більше, що в самій “імперії зла” минуло тільки чотири роки від моменту “згортання” політики хрущовської “відлиги” і нові потрясіння система могла не пережити.

Після висвітлення найважливіших подій, які мали “певний інтерес”, автори звіту вмістили менш важливу групу повідомлень під загальним заголовком “У ході бесіди товариш Маєр також повідомив...”³⁹. Тут міститься інформація про чотири проблеми: про хід розслідування втечі генерал-майора Яна Шейни до США; про незмінну систему охорони кордону з ФРН і Австрією та про дискусії щодо підпорядкування прикордонної служби Міністерству фінансів або Міністерству оборони; про стягування угорських військ до кордону з ЧССР; про вимоги частини українського населення східної Словаччини надати політичну автономію, реабілітувати греко-католицьку церкву і припинити практику розселення українців по всій федерації⁴⁰.

Наприкінці аналізованого звіту кадебісти розташували інформацію про ще одну зустріч (без вказування дати) між керівником відділення органів держбезпеки ЧССР у м. Черна-над-Тисов капітаном А. Широким та начальником відділення УКДБ УРСР в м. Чоп полковником В. Олейніком⁴¹. Капітан А. Широкий повідомив свого співрозмовника про начебто підготований А. Новотним і його сином невдалий замах на А. Дубчека; про покращення загальної ситуації після пленуму КПЧ; про негативний вплив на А. Дубчека частини його оточення; про факти погроз співробітникам спецслужб з боку колишніх репресованих, на які немає жодної реакції з боку влади⁴². Можна припустити, що всі інші вектори розмови між А. Широким та В. Олейніком перегукувались з інформацією, отриманою кадебістами від Я. Маєра та Л. Коваля.

Особливе місце в масиві аналізованих звітів посідають два документи датовані травнем 1968 р.⁴³. В обох випадках описуються події про зустрічі анонімних співробітників органів держбезпеки ЧССР із анонімними представниками КДБ УРСР, які мали місце 29 квітня та 1 травня 1968 р. Обидва контакти, начебто, відбулися “на прохання” чехословацької сторони. Першого

³⁸ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 971, арк. 242–243.

³⁹ Там само, арк. 243.

⁴⁰ Там само, арк. 243–244.

⁴¹ Там само, арк. 244.

⁴² Там само, арк. 244–245.

⁴³ Там само, арк. 289–294; арк. 302–305.

травня переговори відбувалися в м. Черна-над-Тисов, а де проходили розмови 29 квітня зі звіту залишається невідомим⁴⁴.

На відміну від попередніх зустрічей, переговори 29 квітня та 1 травня, відбувалися без санкцій з боку найвищого керівництва в Празі і, виходячи зі змісту розмов, були ініційовані найконсервативнішими, навіть реакційними, силами в держбезпеці ЧССР. Той факт, що в обох документах співрозмовники декілька разів називаються “чеськими”⁴⁵, а не “чехословацькими” “товаришами” може вказувати на те, що вони прибули на розмови з Праги, або, принаймні з Чехії, а не зі Словаччини, як це було в попередніх випадках. На цю думку також наштовхує добра поінформованість “чеських товаришів” про ситуацію в Празі.

Анонімні офіцери чехословацької держбезпеки намалювали перед своїми співрозмовниками сумну, з їх точки зору, картину розвитку політичної ситуації у ЧССР⁴⁶. Між рядками повідомлення угадується воля про “допомогу” в придушенні демократичних змін. “Чеські товариші” повідомили, що КПЧ не контролює значну частину ЗМІ, які подають ворожу до комуністів інформацію; що Компартія не може цілком контролювати процеси, які відбуваються в країні і під тиском обставин змушена “йти на поступки правим силам”, втрачаючи свій вплив серед інтелігенції, молоді та робітництва⁴⁷; що новий уряд Олдржиха Черника не має авторитету і називається “тимчасовим”; що голова Національних зборів Йозеф Сморковський заявив про необхідність зробити керівною силою в ЧССР Народний фронт, а не КПЧ, після чого різко впав авторитет секретарів парткомів на підприємствах⁴⁸.

На думку цих чехословацьких офіцерів, падіння авторитету Компартії використовується для підбурювання робітництва до страйків; для поступового витіснення КПЧ із інформаційного поля шляхом ігнорування в ЗМІ інформації про “Програму дій” (ухвалена на березнево-квітневому пленумі ЦК КПЧ), натомість голосно обговорюючи проблеми незаконних репресій 1949–1953 рр. із відкритими звинуваченнями на адресу співробітників силових структур⁴⁹.

Корінь зла “чеські товариші” бачили в творчій інтелігенції. Вони безпечно оголосили Спілку письменників “ядром навколо якого гуртуються праві елементи”⁵⁰, а головного редактора “Літературних листків” (друкований орган Спілки) Людвіга Веселого звинуватили в тому, що він дав інтерв’ю австрійській газеті “Експрес”, в якому сказав, що “якби зараз в країну прийшли росіяни, то чехи і словаки, можливо б почали в них стріляти”⁵¹. Мабуть, ба-

⁴⁴ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 971, арк. 289, 302.

⁴⁵ Там само, арк. 294, 302.

⁴⁶ Там само, арк. 289.

⁴⁷ Там само, арк. 290.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само, арк. 290–291.

⁵⁰ Там само, арк. 291.

⁵¹ Там само.

жаючи, натиснути на потрібні “струни” кадебітських душ своїх співрозмовників, чехословацькі офіцери держбезпеки підкреслили, що це інтерв’ю було передруковане в “українській націоналістичній газеті, яку видають українські націоналістичні центри в Австрії”⁵².

Чехословацькі спецслужбовці-реакціонери традиційно намагалися представити події “Празької весни” як диверсію іноземних спецслужб. Зокрема, вони повідомили радянських кадебістів, що:

“ще в жовтні-листопаді 1967 р. органи держбезпеки ЧССР зафіксували бесіду групи впливових празьких письменників із одним із журналістів із ФРН, під час якої останній казав про необхідність компрометації КПЧ, а також заходів, які вона здійснює та взаємовідносин між ЧССР та СРСР. Письменники його підтримали, однак ці матеріали тов. Дубчеку не доповідалися”⁵³.

Велике занепокоєння в рядах антидемократично налаштованих службовців чехословацької держбезпеки викликав той факт, що мав місце відтік людей з лав КПЧ й одночасно відбувалося “деяке” зростання кількості активістів інших партій. При цьому фіксувалися факти, коли співробітники МВС покидали Компартію заради вступу до альтернативних політичних структур⁵⁴.

Обурювало “чеських товаришів” й те, що коментарі про зміни в ЧССР, які публікувались у друкованих виданнях у Румунії, Югославії та Західної Німеччини, підтримувалися в чехословацькому суспільстві, тоді як критичні коментарі в пресі Східної Німеччини, Угорщини, Польщі та СРСР вважались втручанням у внутрішні справи. Зокрема, як приклад, було названо різке несприйняття статті журналіста Козлова в газеті “Советская Россия”⁵⁵.

Надзвичайно цікавими для істориків є останні сторінки звіту про зустріч 29 квітня 1968 р. На них зафіксована вся гострота і драматичність ситуації. Реакційно налаштовані офіцери чехословацьких органів держбезпеки відверто заявили своїм кадебітським колегам, що готові розв’язати в країні громадянську війну, захищаючи свої сталіністські ідеали, свою владу над країною і власну безпеку та добробут. Зокрема, у документі фіксувалися такі заяви: “Чехословацькі товариші побоюються, що у них можуть виникнути події, подібні до Угорщини 1956 р.” і далі продовжували:

“У зв’язку з нападками на співробітників органів держбезпеки, міліції, судів, прокуратури мали місце 6 випадків самогубств, із них 3 випадки в органах держбезпеки. На партконференції в Кошице були різкі критичні виступи проти органів держбезпеки і в рішенні конференції висловлювалася недовіра до органів держбезпеки. Ніхто зі співробітників органів не був обраний ні до президії конференції, ні до складу пленуму обкому КПЧ. [...] Чеські товариші висловили впевненість

⁵² ГДА СБУ, ф. 16, спр. 971, арк. 291.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само, арк. 291–292.

⁵⁵ Там само, арк. 292.

у правильності дій керівників ЦК КПЧ і розглядають деякі поступки правим елементам як тимчасові тактичні кроки. Вони сподіваються, що найближчим часом ЦК КПЧ на чолі з тов. Дубчеком рішуче припинить діяльність ворожих елементів. У той же час вони висловили побоювання, що тривала затримка в ухваленні рішучих заходів може призвести до небажаних ексцесів. Вони заявили, що розуміють складність обстановки і готові, при необхідності, зі зброєю в руках відстоювати завоювання соціалізму⁵⁶.

Згадки про угорські події 1956 р. і рішучість “зі зброєю в руках” боротися проти демократичних змін у Чехословаччині були важливим сигналом для радянського КДБ і Кремля про те, що вони, у випадку інтервенції, матимуть надійних союзників-колаборантів в особі найреакційніших працівників органів держбезпеки ЧССР.

Першотравнева зустріч анонімних кадебістів і представників держбезпеки ЧССР у Черній-над-Тисов підтвердила всі основні тези з попередньої розмови. “Чеські товариші” знову розповіли мантру про змову американської та західнонімецької розвідок, які підготували:

“...активізацію ворожих елементів у ЧССР, дезорганізацію роботи урядових та державних установ, головним чином, органів держбезпеки, міліції, прокуратури та компрометації і переслідування членів КПЧ, використанню органів друку, радіо і телебачення для послаблення почуття дружби та довіри між народами ЧССР та СРСР з метою відриву Чехословаччини від соціалістичного табору”⁵⁷.

На підтвердження версії про “американський слід” подій, чехословацькі офіцери розповіли про те, що 9 травня 1968 р. передбачається участь американських дипломатичних представників у святкових заходах у м. Пільзен з приводу звільнення Чехословаччини від нацистів. Більше того, передбачалося “святотатство” – виконання державного гімну США під час урочистого мітингу⁵⁸. Треба сказати, що на кадебістсько-партійну еліту інформація про американців на мітингу 9 травня, очевидно, справила належне враження, оскільки на полях, навпроти відповідного абзацу, червоним олівцем зроблена дужка і поставлена “галочка”.

Продовжуючи розвивати ідею “американського втручання” з метою повалити соціалізм у ЧССР, невідомі чехословацькі спецслужбовці вказували, що “праві елементи” намагаються скликати з’їзд КПЧ, на якому передбачають відсторонити діючу партійну верхівку та змінити курс країни, розірвавши тісні взаємини з СРСР. Про підготовку змови, свідчила інформація про, нібито, приватну зустріч американського дипломата з невстановленим членом Президії КПЧ⁵⁹.

⁵⁶ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 971, арк. 293–294.

⁵⁷ Там само, арк. 302.

⁵⁸ Там само, арк. 303.

⁵⁹ Там само, арк. 303–304.

Як і в звіті про першу зустріч, в інформації про переговори від 1 травня 1968 р. акцентувалась увага на тому, що чимало колишніх репресованих займають високі державні посади, а їхні працівники силових структур піддаються “гонінням” і моральному тиску⁶⁰. Намагаючись загострити увагу своїх кадебістських співрозмовників, чехословацькі офіцери розповіли про ввезення з території Угорщини невідомої кількості вибухівки, про начебто відкриті виступи проти влади в селах, де об’єдналися “куркулі та католицьке духовенство” і про свою готовність зі зброєю в руках захищати “справу КПЧ до кінця”. При цьому, вони не забули підготувати плацдарм для відступу: “... за вкрай складних обставин, вони попросили надати їм притулок в СРСР”⁶¹.

Ймовірно, що основною метою зустрічей 29 квітня та 1 травня 1968 р. було зобразити ситуацію в ЧССР у надміру “темних фарбах”, підштовхуючи радянське керівництво до якнайшвидшої військової інтервенції, яка би поклала край демократичним змінам і врятувала причетних до репресій діячів чехословацької держбезпеки від судової відповідальності за вчинені злочини.

6 травня 1968 р. в Ужгороді відбулась зустріч керівника контррозвідального підрозділу Управління держбезпеки МВС ЧССР у Східнославацькому краї Петера Сецка та оперативного співробітника того ж підрозділу Івана Комана з начальником 5-го відділу УКДБ УРСР у Закарпатській області полковником Майорчуком⁶². Аналізуючи звіт про цю зустріч, складається враження, що чехословацькі співрозмовники намагалися переконати свого радянського візаві в тому, що головною проблемою країни є міжнаціональні тертя, розворушені політичними процесами, ініціатором яких стала “творча інтелігенція”⁶³.

П. Сецко та І. Коман, як випливає зі звітнього документа, найбільше уваги приділяли проблемам загострення ворожнечі між словаками і чехами, національним вимогам угорців та українців, питанню можливого відновлення греко-католицької церкви та падінню авторитету КПЧ на селі⁶⁴. Однак загалом, зі слів чехословацьких офіцерів, постає картина контрольованої ситуації з надією на швидке відновлення цілковитої керованості. Згадка у документі про те, що в Чехословаччині розраховують на велику позичку від СРСР, яка швидко підніме рівень життя населення⁶⁵, видається, спробою переконати радянську сторону в тому, що всі проблеми породжені економічними негараздами і з поступленням фінансової допомоги ситуація в країні швидко стабілізується.

Рівно через тиждень після перемовин в Ужгороді, 11 травня 1968 р. відбувся черговий контакт між представниками спецслужб, цього разу на протилежному кінці України – у м. Ясинувата Донецької області.

⁶⁰ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 971, арк. 304.

⁶¹ Там само, арк. 304–305.

⁶² Там само, арк. 339.

⁶³ Там само, арк. 339–340.

⁶⁴ Там само, арк. 340–342.

⁶⁵ Там само, арк. 343.

Невеличке інформаційне повідомлення про цю подію, датоване 13 травня 1968 р., зазначає, що на залізничній станції Ясинувата відбулася розмова між неназваним начальником 2 відділу УКДБ УРСР в Донецькій області та співробітником органів держбезпеки ЧССР підполковником Шнаба, який супроводжував військовий ешелон⁶⁶. Схоже, що підполковника Шнаба ніхто на зустріч не вповноважував і розмова відбувалася винятково у “приватній і дружній” обстановці. Говірливий підполковник “самоініціативно повідомив”, що КПЧ втратила свій авторитет, а повною довірою користується тільки президент Л. Свобода; що в кризі винен А. Новотний, який узурпував владу; що А. Дубчек просив у Л. Брежнєва кредит в розмірі 500 млн доларів, але отримав відмову, яку мотивували невизначеним становищем в ЧССР; що в чехословацькій армії розпочали процес ліквідації інституту політруків; що 90% чехословацьких комуністів за дружбу з СРСР, і, на його думку, протягом року ситуація в ЧССР нормалізується⁶⁷.

19 травня 1968 р. КДБ УРСР направив до ЦК КПУ чергове інформаційне повідомлення про зустріч із чехословацькими офіцерами держбезпеки. Цього разу йшлося про переговори, які, за ініціативою чехословацької сторони, відбулися 17 травня між заступником начальника УКДБ УРСР у Закарпатській області полковником М. Давидовим і заступником начальника Управління держбезпеки МВС ЧССР у Східнославацькому краї підполковником Я. Гануляком і капітаном П. Сійкою (начальник відділення Управління держбезпеки МВС ЧССР у Східнославацькому краї)⁶⁸. Як ми вже зазначали, Ян Гануляк належав до консервативного крила чехословацьких офіцерів держбезпеки, тому картина, викладена ним перед співрозмовником із КДБ, цілком відповідала його світогляду. Він бачив покращення ситуації у “посиленні контролю” КПЧ над ЗМІ, вважав, що А. Дубчек нарешті починає усвідомлювати загрози “т. зв. Демократизації”, найбільшою проблемою вважав тиск колишніх репресованих на силові структури та наростаючий угорський сепаратизм у Словаччині⁶⁹. Я. Гануляк піддав різкій критиці свого безпосереднього керівника – міністра внутрішніх справ генерала Й. Павела, характеризуючи його як людину “хвору на старечий маразм”⁷⁰.

З небаченою досі силою проявився під час зустрічі 17 травня прихований антисемітизм чільних діячів чехословацької спецслужби. Питання “єврейської змови” проходило червоною ниткою в міркуваннях Я. Гануляка та П. Сійки:

“Тов. Гануляк і Сійка розповіли, що вони підтримують контакти з угорськими та польськими органами держбезпеки із сусідніх областей. На недавній зустрічі з

⁶⁶ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 972, арк. 46.

⁶⁷ Там само, арк. 46–47.

⁶⁸ Там само, арк. 182.

⁶⁹ Там само, арк. 182–183.

⁷⁰ Там само, арк. 183–184.

представниками органів держбезпеки ПНР польські друзі звернули увагу на прагнення осіб єврейської національності зайняти керівні посади в ЧССР. Вказали, що голова Національного фронту ЧССР Крепер є польським євреєм, який виїхав до Ізраїлю, а звідти повернувся в Чехословаччину. В Словаччині розповсюджуються листівки з закликами: “Не допустимо, щоб нами керували євреї”. Особи єврейської національності в Словаччині виступають проти федерації, оскільки бояться, що їх внаслідок цього виженуть. Розповідаючи про справу Сланського, реабілітацію всіх, хто пройшов по цій справі і нагородження їх вищими орденами республіки, тов. Гануляк заявив, що в справі Сланського винні не органи держбезпеки і не радянські радники, як про це повідомлялося в газетах, а ті євреї, які були в урядових колах. Вони один одного з’їдали в той час”⁷¹.

Цікаво, що на тлі невдоволення активізацією угорської меншини в Словаччині, чехословацькі офіцери держбезпеки, “дуже тепло” охарактеризували свої стосунки з угорськими колегами, які поділилися своїм досвідом з подій 1956 р. і у випадку, якщо “співробітники крайового управління держбезпеки в м. Кошице будуть у біді, вони будуть готові прийняти їх разом із родинами”⁷².

Важливою для КДБ була інформація про те, що нове керівництво чехословацької армії складалося зі словаків лояльних до комуністичних ідей й особистих друзів Я. Гануляка і, що армія не готується до жодних оборонних заходів на радянському кордоні⁷³. При цьому, чехословацький офіцер держбезпеки знав про масштабні навчання 38 радянської армії на Закарпатті й, по суті, гарантував, що у випадку вторгнення не буде організованого військового опору.

Поряд із неофіційними зустрічами, налякані демократизаційними процесами, окремі чехословацькі службовці держбезпеки, зверталися до радянського КДБ із листами-повідомленнями. Зокрема, підлеглий Я. Гануляка (і його майбутній наступник на посаді керівника регіонального Управління державної безпеки в Східній Словаччині у 1970–1981 рр.) підполковник Ян Гащак⁷⁴, котрий весною 1968 р. очолював 4-й відділ східнославацького УДБ, 25 травня на радянсько-чехословацькому кордоні, через оперативного співробітника КДБ УРСР на Закарпатті, передав лист заступнику голови КДБ УРСР, генерал-майору Миколі Трояку⁷⁵. Документ був написаний 21 травня 1968 р. і його основний зміст виклали в інформаційній записці для ЦК КПУ 28 травня 1968 р.⁷⁶.

Кадебісти дуже точно вловили і передали основну думку листа – заклик до прискорення радянської інтервенції:

⁷¹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 972, арк. 185.

⁷² Там само.

⁷³ Там само, арк. 186.

⁷⁴ Medvecký, Sivoš, Jašek, *Following the Footsteps of Iron Felix. The state security in Slovakia 1945–1989*, 120.

⁷⁵ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 972, арк. 250.

⁷⁶ Там само.

“У листі міститься інформація про становище в ЧССР, переживання автора та його друзів про долю соціалізму в Чехословаччині та висновки про те, що “зберегти соціалізм за існуючої ситуації в нашій країні можна лише з допомогою радянського народу”...”⁷⁷.

Ким же був цей “борець за соціалізм в ЧССР”? Очевидно, що Ян Гащак належав до неприхованої радянської агентури, цілковито інтегрованої в радянську систему держбезпеки. Кадебістські документи іменують його на російській манер “Іваном Дмитровичем”, вказують, що він працює в органах держбезпеки ЧССР з моменту їх створення, навчався в Москві, до 1960 р. працював заступником начальника управління Кошицького краю, а на травень 1968 р. очолював відділ зовнішньої розвідки цього ж управління, був членом Компартії⁷⁸. Із цитат листа зрозуміло, що Ян Гащак був у дружніх взаєминах із Миколою Трояком:

“...Хотів би бодай коротко поінформувати Вас про ситуацію, яка останнім часом склалася в нас (ЧССР). Тяжко в листі все розповісти, як друг друзі, із яким разом працювали, створювали умови для боротьби проти спільного ворога в будь-яких умовах”⁷⁹.

Я. Гащак припустив, що Чехословаччина наближається до тих подій, які були в Угорщині в 1956 р. Це його переконання базувалося на тому, що в країні

“під виглядом абсолютної демократії” поширюється “анархія”, “кожен робить, що хоче, немає жодної дисципліни, особливо в друзі, на телебаченні, серед працівників культури, студентів, колишніх людей, які виступають проти соціалістичного ладу, проти партії, проти співробітників держбезпеки”⁸⁰.

Чехословацький офіцер держбезпеки надзвичайно переживав з того приводу, що численні виступи в ЗМІ та приватні розмови спрямовані “проти СРСР, за вихід ЧССР з Варшавського договору”, його бентежив наростаючий націоналізм словаків:

“З’являються різноманітні антидержавні лозунги, зокрема в Словаччині – проти чехів, проти комуністів і проти Радянського Союзу, але шкода, що наші представники ці питання вирішують дуже скромно”⁸¹.

Кадебісти, зрозуміли так, що під словом “скромно” мається на увазі “нерішуче, пасивно”⁸², тобто чехословацькі власті не наважувалися застосувати відкриті репресії щодо протестуючих громадян.

Я. Гащак у своєму листі наводив приклади-страшилки про перемогу на виборах в якомусь селі колишнього “глінківця”, який вітається “фашистським

⁷⁷ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 972, арк. 250.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само, арк. 251.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само.

привітом “На страж”...” і заявляє про те, що комуністам у сільраді робити немає чого. І при цьому додавав, що, мовляв, таких випадків є сотні⁸³.

З його листа постає апокаліптична для комуністів картина – на селах “куркулі та поміщики” вимагають повернення своєї землі і розпуски “кооперативів”, на заводах робітники проводять несанкціоновані зібрання і міняють керівників підприємств. Але (найстрашніше!) серед українського населення Східної Словаччини йдуть суперечки – хто українець, а хто русин, виганяють православних священників, повертається греко-католицька церковна структура тощо⁸⁴.

Автор листа різко критикував міністра внутрішніх справ Й. Павела, обзиваючи його “старим дурнем”, який руйнує органи держбезпеки, забороняючи їм використовувати звичні методи оперативної та агентурної роботи⁸⁵. У листі вже традиційно лунають скарги на переслідування співробітників силових структур, на відсутність “чіткої позиції” у вищому партійному керівництві, на “сіонізм”, відсутність цензури тощо⁸⁶. Закінчується лист цілком неприхованим закликком до радянського вторгнення:

“Дорогий Н[іколай]. З[ахарович], можливо, що я тобі нічого нового не написав, ми впевнені, що Ви дуже добре знаєте, яка в нас ситуація, але я хотів виконати свій обов’язок перед тобою і нашими друзями. Я маю бути відвертим і висловити свою думку і думку моїх товаришів – ми впевнені, що зберегти соціалізм в нашій країні, за наявних обставин, можна тільки з допомогою радянського народу”⁸⁷.

Які обов’язки перед “друзями” з КДБ мав офіцер чехословацької спецслужби? Як корелювались його прохання про допомогу від СРСР із присягою Чехословаччини? Ці запитання виглядають риторичними...

Чергове інформаційне повідомлення КДБ УРСР про “контакт” із “чехословацькими друзями” відноситься до 31 травня 1968 р. У ньому йдеться про зустріч, яка мала місце 28 травня між співробітниками КДБ – начальником 2-го відділення УКДБ УРСР на Закарпатті Бабенком, начальником відділення УКДБ на станції Чоп Олейніком та його заступником Демочком із одного боку, та заступником керівника 2-го відділення держбезпеки Східнословачького краю майором Текелі, керівником відділу 2 відділення майором Лазорчаком і начальником МВС на станції Чіерна-над-Тисов капітаном Широким, з іншого⁸⁸.

Із повідомлень чехословацьких офіцерів вимальовувалася дещо відмінна картина, ніж зі слів листа Я. Гацака. Виглядало, що ситуація в країні стабілізується і поступово “покращується”, що робітничі колективи “у більшості”

⁸³ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 972, арк. 251–252.

⁸⁴ Там само, арк. 252.

⁸⁵ Там само, арк. 252–253.

⁸⁶ Там само, арк. 253–254.

⁸⁷ Там само, арк. 254.

⁸⁸ Там само, арк. 290.

підтримують діяльність ЦК КПЧ і соціалістичний лад у державі, селяни займають “вичікувальну позицію”⁸⁹. Турбувала офіцерів чехословацького МВС пасивність партійної агітаційної роботи, розкол в лавах ЦК КПЧ, активна позиція т. зв. клубу-231, який об’єднував колишніх репресованих⁹⁰.

Жодної “катастрофи” у стилі “все пропало”, жодних закликів про допомогу в справі “порятунку соціалізму” з уст цієї групи чехословацьких офіцерів не лунало. Складалося враження, що вони здійснюють рутинну інформаційну роботу, повідомляючи КДБ речі, які й так загальновідомі. При цьому намагаються не драматизувати ситуацію, щоб мінімізувати можливість зовнішнього втручання.

У такому ж примирливому дусі викладена інформація про зустріч підполковників Олейніка і Демченка з капітаном Широким і старшим лейтенантом Катана 8 червня 1968 р.⁹¹ Чехословацькі співрозмовники повідомили кадебістів про те, що політичне життя країни представлене трьома течіями – “правими” – учасниками клубу-231, “лівими” – прихильниками усуненого від влади А. Новотного та “центристами” – прихильниками А. Дубчека, якого підтримує більшість населення і Компартії⁹². Вони запевнили, що ситуація продовжує “стабілізуватися” і “нормалізуватися”, зменшується кількість “провокаційних” публікацій, покращується робота органів держбезпеки, які активно реформуються. Відзначили “позитивну, стабілізуючу” роль, яку відіграв О. Косигін під час проведення травневого пленуму КПЧ 1968 р.⁹³

На що дійсно скаржились службовці держбезпеки ЧССР, так це активізація судетських німців, які, за їхніми словами, масово почали їздити до західних регіонів Чехословаччини і вимагати повернення своєї власності і збільшення кількості американських “туристів”, котрі після перевірок, нібито виявлялися військовослужбовцями армії США⁹⁴. Знов-таки, із повідомлення випливало, що ніхто не просив про втручання СРСР у ситуацію в країні. Основний тон розмови зводився до того, що все “покращується”.

Різко контрастувала з попередніми звітами інформація про чергову зустріч керівника управління держбезпеки МВС ЧССР у Східнославацькому краї О. Довіни з начальником УКДБ на Закарпатті полковником А. Жабченком 28 червня 1968 р.⁹⁵ Причиною “пожежі” стало ухвалення закону “Про свободу слова” і публікація 27 червня в центральних чехословацьких газетах знаменитого маніфесту “2000 слів”, в якому різко критикувалася політика ЦК КПЧ⁹⁶.

⁸⁹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 972, арк. 290–291.

⁹⁰ Там само, арк. 291–292.

⁹¹ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 973, арк. 82.

⁹² Там само, арк. 82–83.

⁹³ Там само, арк. 84.

⁹⁴ Там само, арк. 82–83.

⁹⁵ Там само, арк. 239.

⁹⁶ Там само, арк. 242.

О. Довіна охарактеризував ситуацію після травневого пленуму як таку, що “погіршилася”, піддав гострій критиці А. Дубчека за “нерішучість” і втрату “контролю” над суспільними процесами⁹⁷. Подібно до інших консервативно налаштованих чехословацьких службовців держбезпеки О. Довіна заявив, що

“за умови збереження сьогоднішньої ситуації в керівництві КПЧ, політична обстановка може різко загостритися, особливо до осені цього року (у вересні з’їзд КПЧ) і тоді без прямої допомоги з боку Радянського Союзу їм не справитися з ворожими силами”⁹⁸.

Посил був більш, ніж чіткий. Чехословацькі реакціонери вкотре подавали кадебістам сигнал “SOS”, відверто вказуючи на необхідність радянського вторгнення.

Інформація про переговори з чехословацькими спецслужбовцями 28 червня 1968 р. була останнім донесенням про подібні зустрічі. Менше, ніж через два місяці почалась радянська інтервенція. У Кремлі чітко оцінили загрози й усвідомили, що їхні прихильники в ЧССР знаходяться в абсолютній меншості. Жодні запевнення з боку поміркованих чехословацьких офіцерів держбезпеки про “стабілізацію” не могли переконати Москву в тому, щоб дотримуватись нейтралітету. Лідери КППС боялися, що Чехословаччина, якщо й не перейде в стан “буржуазних держав”, то принаймні буде дрейфувати в бік країн, які, подібно до Югославії та Румунії, йдуть “своїм шляхом” до соціалізму. Втрачати ще одного союзника в Європі керівництво СРСР не бажало. Розмови, які велися з офіцерами держбезпеки засвідчували, що в силових структурах значна частина керівників стоять на антидемократичних позиціях, а це дозволяло сподіватися на те, що рішучого силового опору вторгненню радянських військ не буде. Водночас Кремль мав чітке розуміння про наявність у країні прорадянських сил, які будуть колаборувати з окупантами, що, у свою чергу, надасть збройній інтервенції у Чехословаччину видимості “інтернаціональної допомоги” у придушенні антидержавного “буржуазного заклоту”.

⁹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 973, арк. 242.

⁹⁸ Там само.

**BEHIND THE SCENE OF “PRAGUE SPRING”:
THE NEGOTIATIONS OF SOVIET AND CZECHOSLOVAK SPECIAL
SERVICE OFFICIALS IN THE ELUCIDATION OF SOVIET KGB
REPORT DOCUMENTATION (spring–summer 1968)**

Ivan PATRYLYAK

Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Chair of Modern History of Ukraine,
60 Volodymyrska str., 01033, Kyiv, Ukraine

The article reveals the talks of officers of the Czechoslovak state security agencies with representatives of the State Security Committee of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, which took place in spring–summer of 1968. The KGB messages kept in the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine were used during the preparation of the article. Contacts between the employees of the State Security of the Czechoslovak Socialist Republic and the KGB of the USSR took place: a) under the orders of the official authorities from Prague; b) under the instructions of the authorities opposing the conservative circles of Czechoslovak special services; c) on the personal initiative of some officers. The information presented by the Czechoslovak officers of the state security can be divided into two types – the one that was intended to keep the USSR from interference and the one that was intended to induce the USSR to actively interfere in Czechoslovak affairs. Since meetings with the KGB were dominated by conservative Czechoslovak officers, one might assume that they dominated the special services of that state. As participants in the mass repressions of 1948–1953, these people, first of all, were worried about their own destiny, being aware of possible criminal prosecution for wrong full acts in the past. Therefore, the issue of grant in asylum in the territory of the USSR in case of annexation of the situation in the Czechoslovak Socialist Republic was often discussed in their appeals to the KGB.

Key words: “Prague Spring”, Czechoslovakia, KGB, Special Service.

Стаття надійшла до редколегії 1.11.2018

Прийнята до друку 23.11.2018